

домашніх бібліотек ряду знаних науковців, переклади іншомовних релігієзнавчих видань минулих років, перелік релігієзнавчих статей, видрукованих в філософських та релігієзнавчих часописах України і росії.

Відділення релігієзнавства – це високопрофесійний, із значним творчим потенціалом та науковим досвідом колектив, який на рівні самостійної наукової інституції Національної Академії наук України виконує поставленні перед ним завдання. Воно з успіхом виконує свою функцію із наукової розробки фундаментальних і прикладних релігієзнавчих проблем, координації релігієзнавчих досліджень, організації наукових конференцій, підготовки наукових кадрів, виведення українського релігієзнавства і його представництва в міжнародному науковому ареалі з фаху.

3. ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ – АКТУАЛЬНА СФЕРА УКРАЇНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Етнологія релігії – це порівняно молода сфера релігієзнавства, що виникла як наслідок міждисциплінарного дослідження етносу і релігії. Саме вона вивчає велике багатоманіття аспектів взаємодії і поєднання цих суспільних феноменів, хоча, як відомо, релігія й етнос постають об'єктом уваги різних галузей науки - релігієзнавства, етнології, антропології, етнографії, культурології, історії та ін. Кожна з них у своєму контексті аналізує їх сутність, функціональність, історію, навіть якийсь специфічний аспект їх взаємодії. Поява ж етнології релігії як окремої сфери релігієзнавчої науки зумовлена необхідністю цілісного підходу до вивчення складної системи відносин “релігія-етнос” у всьому їх різноманітті форм, видів, типів. Синтетичність суспільних феноменів, які виникли внаслідок взаємодії етносів і релігій, покликали до життя спочатку комплексні дослідження цих явищ, а пізніше - й синтез наук, які їх вивчали. Останнє – це свідчення подальшого розвитку людського пізнання, необхідний етап на шляху поглибленого розуміння взаємин етнічного та релігійного. Ці суспільні явища впродовж історії настільки тісно переплелися між собою, що в певні періоди суспільного життя істотно впливали на тенденції і напрямки всесвітнього історичного процесу, визначали характер формування його закономірностей.

Сучасний академічний інтерес української науки до етносу і релігії пов'язаний з тим, що донедавна вони не були визначені як актуальні для наукового вивчення, оскільки пануюча ідеологія віднесла їх

до таких продуктів експлуататорського суспільства, які в майбутньому мають бути подоланими. Необхідність комплексних досліджень в цій сфері стала очевидною ще у другій половині ХХ ст. Незважаючи на явну ідеологізацію науки в минулому, тогочасна школа етнографів та етнологів начолі з Ю.В.Бромлеем отримала немало цікавих результатів, що дає підстави вважати її (зрозуміло, з певними обмовками) одним із джерел сучасного “етнологічного буму” в Україні. Деякі праці радянських етнографів¹ і досі не втратили своєї актуальності у сфері дослідження етносу, етногенезу, етнічності тощо (наприклад, праці Л.Гумільова²).

Вперше про етнологію релігії як етнографічну субдисципліну було заявлено ще у 80-х роках минулого століття³, коли дослідники прагнули окреслити предметне поле цієї галузі знань. Остання визначалася як наука про релігії народів світу, ранні форми релігії, релігійне життя етносів. Розуміючи те, наскільки релігія і етнос взаємопов’язані та взаємозумовлені, відзначаючи спорідненість об’єктів пізнання етнології релігії та історії релігії, вчені все ж таки прагнули розвести їх, вважаючи, що для етнології релігії основним є опертя на етнографічні, а не історико-релігійні джерела. Така явно одностороння етнографічна спрямованість позначилася і на тогочасному визначенні змісту етнології релігії як науки. Навряд чи можна погодитися з таким свідомим обмеженням її лише релігіями первісних суспільств, тобто проблемою походження релігії, релігіями сучасних примітивних племен, за якими можна реконструювати появу релігійних вірувань та культів, виділити найархаїчніші релігійні комплекси. Незважаючи на окремі спроби подолати етнографізм етнології релігії шляхом розширення сфери

¹ Алексеев В.П. Этногенез.- М., 1986; Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез.- М., 1989; Арутюнов С.А. Народы и культуры.- М., 1989; Бромлей Ю. Этнос и этнография.- М., 1973; Бромлей Ю. Современные проблемы этнографии.- М., 1981; Бромлей Ю. Очерки теории этноса.- М., 1983; Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.- М., 1987; Ганев Г. Национальные образы мира.- М., 1988; Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности.- М., 1970 та ін.

² Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь.- М., 1989; Гумилев Л. Этнос: мифы и реальность // Дружба народов.- 1989. - №10; Гумилев Л. Из истории Евразии.- М., 1993; Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли.- М., 1994.

³ Див.: Актуальные проблемы этнографии и современной зарубежной науки.- М., 1979; Этнография, антропология и смежные дисциплины: соотношение предмета и методов. - М., 1980; Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования.- М., 1984; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления.- М., 1988.

її досліджень за рахунок нових тем, їй фактично було відмовлено в науковій самодостатності.

Хоча ідея про виокремлення етнології релігії у відносно самостійну і цілісну науку не знайшла належного розвитку, дослідження етнорелігійних процесів відбувалося в рамках етнографії, історії, соціології, філософії, наукового атеїзму. Одними з перших, хто почав їх розвивати ще в радянські часи, були російські, литовські та українські вчені Я.Мінкявічюс, О.Іпатов, І.Бологін, В.Зоц, М.Кирюшко, І.Мигович, О.Шуба та інші⁴. Спираючись на марксизм як загальну теорію, вони звернули увагу на теоретичні проблеми взаємозв'язку і взаємовпливу національного та релігійного, як правило, безвідносно до певної конфесії або конкретної нації. Їхні праці стали своєрідним підсумком осмислення етнічних і релігійних проблем в радянській літературі. Запропонували допустимі визначення деяких етнорелігійних явищ, дослідивши окремі закономірності взаємозв'язку між релігією та нацією, автори, як правило, обмежувалися демонстрацією конкретного матеріалу нерадянських реалій, які було прийнято критикувати і засуджувати. «Українське питання», як і татарське, естонське, кавказьке чи будь-яке інше, було винесено за скобки теоретико-практичних досліджень. Про реальні проблеми Церков чи антинародну політику держави у сфері суспільно-релігійних відносин, зокрема дискримінаційні заходи проти українських автокефальних православних, греко-католиків та протестантів, не говорилося. Проте радянські вчені все ж актуалізували такі проблеми власне етнології релігії, як зв'язок походження релігії та етносу, вплетеність релігії в соціальну, а відтак і в етнічну структуру суспільства, залежність різних форм релігії не тільки від класовості суспільства, а й від конкретного етнічного середовища, наявність рис етнічного характеру навіть у світових релігіях, функції релігії щодо етносів. Явне домінування теоретичного компоненту в осмисленні етнорелігійних проблем може свідчити про необізнаність науковців, їхню ідеологічну заангажованість або про прагнення заховатися від реальних проблем, які час від часу ставили перед суспільством І.Дзюба, М.Руденко, В.Чорновіл, Л.Костенко,

⁴ Бологін І.С. Тупики клерикального націоналізму.- М., 1987; Іпатов А.Н. Етноконфесійна общность как социальное явление. Дисс. ... докт.филос.наук.- М., 1981; Іпатов А.Н. Национальная культура и религия.- К., 1985; Трефилов В.А. Религия и этнос // Вопросы наукового атеїзму.- М., 1986; Митрохин Л. Религия и нация // Наука и религия.- 1989. - №3 – С.3-12; Шуба А.В. Религия и национальные отношения.- К., 1983; О.Шуба. Православие и национальные отношения: проблемы взаимодействия этноса и религии.- К., 1992; О.Шуба. Релігійні вірування і національні відносини.- К., 1985 та ін.

І.Калинець, М.Маринович, В.Стус та багато інших.

Деякі дослідники все ж звернули увагу на суперечливість процесу взаємодії національного і релігійного. З одного боку, в умовах багатоетнічності і багатоконфесійності для стабільності суспільства пріоритетним є збереження віротерпимості, формування толерантності в міжнаціональних і міжрелігійних відносинах, а з іншого – зростання національної самосвідомості кожного народу, загальне піднесення рівня релігійності суспільства, збільшення кількості релігійних організацій, призводить до спричиненого релігійною роз'єднаністю людей загострення національних відносин. Такі висновки сьогодні сприймаються пророчими щодо розгортання духовно-релігійного відродження і національно-визвольних подій в СРСР наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття.

Новий етап в дослідженні етнічних і релігійних проблем, у становленні етнології релігії розпочався після 1991 року, позначеного небувалою зацікавленістю етнічними і релігійними явищами в Україні. Саме життя актуалізувало необхідність інтенсифікувати етнорелігійні дослідження. Відчутну допомогу в цьому надали праці українських науковців із діаспори, зокрема О.Бочковського, Г.Вашенка, Н.Григоріва, О.Кульчицького, В.Липинського, І.Лисяка-Рудницького, І.Мірчука, Л.Ребета, В.Старосольського, М.Шлемкевича, В.Яніва та ін. Потужний вплив мали праці відомих релігійних авторитетів українського народу, зокрема митрополита Андрія Шептицького (особливо його книжечка «Як будувати рідну хату», 1989) та митрополита Івана Огієнка («Українська Церква», 1993).

На перших порах вітчизняні вчені зіткнулися з масою проблем, які не розв'язані до цього часу. На відміну від закордонної науки, яка поступово перейшла від емпіричних досліджень до теоретичних узагальнень, а пізніше – і до формулювання методологічних проблем, українська наука одночасно почала збирати факти, описувати і переосмислювати явища, визначатися ідейно та методологічно.

За останні роки в етнологічних і релігієзнавчих дослідженнях відбулися якісні зміни. Особливо успішними є етнополітологічні пошуки⁵. Менш дослідженими, але не менш актуальними, є окремі

⁵ Серед основних виконавців слід назвати академічні Інститут національних відносин і політології, Інститут соціології, Інститут держави і права, Інституту філософії (відділ національних відносин), Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень, Інститут стратегічних досліджень (В.Євтух, В.Ігнатов, Л.Кресіна, В.Лісовий, О.Нельга, М.Обушний, В.Пазенок, Б.Попов,

аспекти загальної етнології та філософії етносу⁶, зокрема етномовні⁷, етнопсихологічні⁸. На дослідження етнорелігійних проблем природно вийшли й релігієзнавці України (А.Глушак, В.Єленський, С.Здіорук, М.Кашуба, М.Кирилюк, А.Колодний, П.Кралюк, Г.Надтока, О.Недавня, М.Рибачук, О.Саган, Н.Стоколос, О.Шуба, О.Уткін, П.Яроцький та ін.).

Чи не найпершими в дослідженні етнорелігійних проблем стали невеличкі книжечки галицьких колег В.Іванишина і М.Мариновича, в яких було актуалізовано історію і сучасний стан релігійного життя в Україні, значимість християнського дискурсу для формування українського народу, становлення і функціонування національних церков, зокрема Греко-Католицької Церкви, їх роль у збереженні українства, а також запропоновано конкретні шляхи виходу з духовної кризи і протистояння православних і греко-католиків⁹. Ці розвідки, які вперше так чітко сформулювали прагнення свідомих українців-християн до встановлення в Україні справедливості в християнському розумінні, до навернення українців на виконання своєї історичної і євангельської місії миротворення, до побудови національної держави і плекання національної ідеї на основі християнських, а отже і загальнолюдських вартостей¹⁰, на довгі роки стали тими відправними і мотивуючими до вивчення етнорелігійних питань матеріалами, які опосередковано вплинули на зливу історичної, соціально-політичної, релігієзнавчої аналітики, що з'явилася в середині 90-х років минулого століття.

Першою академічною ластівкою в оновленому трактуванні історії християнства в Україні стала колективна праця щойно створеного при Інституті філософії НАН України Відділення релігієзнавства. Гострота міжконфесійних конфліктів, що виникли між УПЦ, УАПЦ і

Ю.Римаренко, М.Степіко, С.Суглобін, В.Філонов, Л.Шкляр, О.Штоквіш, М.Шульга та ін.).

⁶ Шкляр Л.Е. Этнос. Культура. Личность.- К., 1992; Нельга О.В. Теория этносу.- К., 1997; Феномен нації. Основи життєдіяльності.- К., 1998; Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму.- К., 1999.

⁷ Піддубна С.М. Розвиток християнської писемної культури в Україні: етноконфесійна специфіка.- К., 2003.

⁸ Радкевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації.- Дрогобич, 1997; Старовойт І. Збіг своєрідності західноєвропейської та української ментальностей.- Тернопіль, 1997; Гнатенко П.І. Український національний характер.- К., 1997; Кресіна Л. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси.- К., 1998 та ін.

⁹ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження.- Дрогобич, 1990.- С.88-93.

¹⁰ Маринович М. Україна на полях Святого Письма.- Дрогобич, 1991. - С.63-64.

УГКЦ, спонукала авторів (В.Бондаренко, О.Онищенко, Л.Пилявець, О.Уткін, П.Яроцький)¹¹ звернутися до історії релігійної кризи в країні, зокрема до історії церковних уній, історії УГКЦ та УАПЦ. Вперше були залучені досі заборонені для використання джерела та матеріали, зокрема закриті архіви та праці діаспорних дослідників. Разом з тим деякі висновки (наприклад, про унію як метод і форму об'єднання церков, що не виправдав себе; про переважно негативну роль унії в історії народу, яка призвела до глибокої кризи, викликала довготривалі національні і міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти; про винятково політичну кон'юнктурність Берестейського і Львівського соборів; про неканонічність надання Константинополем Томосу Православній церкві в Польщі тощо) прозвучали в дусі традиційних радянських підходів. Помилковим, як на нас, був прогноз про релігійне відродження як відродження *традиційного* православ'я, тобто УПЦ (с.87). Не заперечуючи складне становище УПЦ, яку із всіх боків «намагалися потіснити» греко-католики та автокефалісти вкупі з рунвістами, і повністю солідаризуючись з тим, що «міжцерковні конфлікти зникають тоді, коли всі релігійні організації мають однакові умови для задоволення потреб віруючих» (с.84), вряд чи можна підтримати позицію авторів щодо захисту православних від радикальних елементів в уніатстві. В 1992 році релігійне середовище переважно сприймається як винятково конфліктогенне, потенційне на екстремізм та деструкцію, що призведе до війни між релігією і наукою. Формулюється завдання формування нової духовності, вільної від релігії (с.96), що є «перепусткою у третє тисячоліття».

Важливість означеної теми усвідомили вчені й інших академічних інституцій. Результатом колективного дослідження проблем духовності і національного відродження стали дві книги, що у 90-х роках видав Інститут національних відносин і політології¹². Перший збірник об'єднав творчі потенції вчених, державних і громадських діячів, представників різних церков (майже 50 авторів), що забезпечило різнобічне осмислення проблем національного відродження і ролі церкви в цих процесах. Вперше українська громадськість мала можливість почути стільки голосів, що виявилися солідарними в розумінні національного відродження як відродження віри, відродження Божого світла, істинно Української церкви, відродження культури, духовності та

¹¹ Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис.- К.: Наукова думка, 1992.

¹² Церква і національне відродження.- К., 1993; Національне відродження і релігія.- К., 1995.

історичної пам'яті¹³. Чи не вперше на сторінках світського видання виступили ієрархи церков – митрополит Філарет, кардинал Марьян Яворський, о.Іван Дацько, пастори М.Мельник, Я.Духонченко і М.Жукалюк, інші релігійні діячі. В Україні фактично розпочалися широкі громадські слухання з проблем духовності, правдивої історії церков, складання мартирологу церков, стану релігійності тощо, які продовжуються до цього часу.

Авторська книга М.Рибачука, О.Уткіна і М.Кірюшка «Національне відродження і релігія» є більш цілісною і концептуальною. Шкода, що не визначено хто і які розділи в ній писав, однак вся праця прийнята національно-відроджувальним пафосом, який в той час характеризував суспільну свідомість і настрої багатьох людей. Автори активно використовують такі гасла, як національна ідея, незалежній державі – незалежну церкву, формування національної самосвідомості, місце церкви у державотворчих процесах тощо, які поступово зникають в сучасних дослідженнях із-за втрати свого значення для поступу суспільства. В книзі зроблена спроба визначити, що таке національне і релігійне відродження, а це, виявляється, відновлення не тільки позитивних, але й негативних духовних процесів в житті етносу. Релігія і церква не завжди відігравали позитивну роль в становленні української державності, вони мали як стимулююче, так і стримуюче значення в процесах етноутворення українського народу. Тобто, в принципі критичні і компліментарні оцінки діяльності церкви в історії і сучасному житті українського народу представлені збалансовано, хоча деякі висновки з відстані пройдених років виглядають занадто романтичними, навіть наївними. Висловлені в монографії надії на початок «повномасштабного українського відродження», яке «не захлинеться»¹⁴, ґрунтувалися на очікуванні, а частково й на реальні в середині 90-х років м.ст. ознаки України як національно орієнтованої держави з виробленою національною ідеєю, яка пунктирно прописувалася в цій книзі як повернення до загальнолюдських цінностей, подолання відчуження української культури і релігії від власних коренів, метою чого має бути не абстрактне щастя людства, нації, особи, а конкретної, етнічно, релігійно, соціально, мовно, культурно та іншим шляхом визначеної людини.

Паралельно із дослідженням згаданих авторів виконувалося немало й інших наукових пошуків, які створювали своєрідне ідейно-

¹³ Танюк Л. Місія культури і духовності у творенні української держави // Церква і національне відродження.- С.16.

¹⁴ Національне відродження і релігія.- С.204, 207.

інформаційне поле, в якому в полеміці різних думок і позицій викристалізувалися й теоретичні концепції щодо зв'язку релігії і нації, і конкретні моделі міжконфесійних та державно-церковних відносин.

Серед вже відомих на той час дослідників етноконфесійних проблем слід назвати В.Бондаренка, А.Гудиму, С.Здіюрука, А.Зінченка, П.Кралоюка, П.Панченка, В.Пашенка, О.Шубу¹⁵ та ін. Ці дослідники і досі присутні в науковому релігієзнавчому полі, залишившись вірними своїм науковим уподобанням і плідно розвиваючи їх¹⁶.

Не менш успішними є наші колеги-історики. Історичні за назвами і духом дослідження В.Ульяновського, В.Рички, О.Моці, Ю.Мищика, О.Крижанівського¹⁷ та інших сформулювали концепцію розвитку релігій на українських теренах, що істотно вирізнялася від колишніх моделей і методологій. Історія церкви, держави, християнства почала сприйматися в нових наукових координатах. Відродився інтерес до українського язичництва як явища духовної історії українців, що було підкріплено об'єктивною оцінкою цього явища таким відомими православним богословом, як митрополит Іларіон (Огієнко)¹⁸. Досі язичництво вивчали як історичний етап в розвитку релігій різних народів, зокрема й слов'ян. Як етнічне явище в його самодостатності язичництво постало об'єктом

¹⁵ Бондаренко В., Єленський В., Журавський В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації.- К., 1996; Християнство і національна ідея / за ред. А.Гудими і А.Колодного.- К.-Тернопіль, 1999; Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського.- К., 1997; Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні.- К., 1993; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч.І, Ч.ІІ.- Полтава, 1997, 2001; Пашенко В. Греко-католики в Україні.- Полтава, 2002; Шуба А. Православне и национальные отношения.- К., 1992; Здіюрук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти.- К., 1993 та ін.

¹⁶ Див., напр.: Шуба О. Релігія в етно-національному розвитку України (політологічний аналіз).- К., 1999; Здіюрук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття.- К., 2005; Українське християнство: історія трагедій та уроки сьогодення /за ред. А.Гудими і А.Колодного.- К.-Тернопіль, 2006; Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі.- Полтава, 2005; Пашенко В. Гончарові правда про духовність і церкву.- Полтава, 2006.

¹⁷ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.- К., 1994; Ричка В.М. Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі (історико-релігієзнавче дослідження).- К., 1998; Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства.- К., 1996; Крижанівський О. Церква у суспільно-економічному розвитку Правобережної України.- К., 1991.

¹⁸ Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1992.

уваги небагатьох дослідників відносно недавно¹⁹. Завдяки цим науковим виданням масово почали виходити популярні і апологетичні книжки, які мали на меті ознайомити українців із власною багатою духовною спадщиною. Зацікавилися язичництвом і дослідники українського двовір'я, що знайшло свій вияв у багатьох наукових і науково-популярних виданнях.

І церковні, і світські історики, а також релігієзнавці почали активно вивчати появу і розвиток різних релігій в Україні, біографії окремих церковних діячів, їх твори. Численні праці українських дослідників 90-х років м.ст. нарешті пробрили мур мовчання, які звела комуністична ідеологія навколо тем про релігію і націю. Поле питань, які розглядалися, поступово розширилося.

Важливою віхою в початок розмови про українську церкву стала книга Івана Огієнка (митрополита Іларіона), яка однією з перших запропонувала альтернативну комуністичній і російсько-шовіністичній концепції історію православ'я в Україні²⁰. Фактично була переосмислена не тільки періодизація історії Церкви, а загалом й вся історія України, зміст і значення історичних подій в контексті появи і розвитку християнства на Русі, самостійного існування Київської митрополії в складі Константинопольського патріархату, втрати цього статусу через її неканонічне приєднання в 1686 р. до Московської церкви, що привело до нищення національної церкви. Під впливом І.Огієнка пануюча історіософія російського православ'я (зокрема ідея спадкоємності від Києва як початку християнства для всіх братніх східнослов'янських народів, а також месіанські передчуття особливої ролі РПЦ в збереженні чистоти від католицької схизми і протестантських експансій та православності всього народу) зазнала краху, оскільки були очищені власне київські корені християнства на Русі, акцентована увага на впливі київської традиції на формування культури і світогляду не тільки русичів, але й інших народів, а особливо московського, в наступному – російського. Незважаючи на гіркоту втрат і трагедій, які пережила Україна через зраду її церковних і громадських лідерів, нищення українських книжок та системи освіти, переслідування українського

¹⁹ Лобовик Б. Вірування давніх українців та їх пращурів.- К., 1996; Бойко Ю.Г. Українське язичництво і християнство: світоглядні проблеми взаємодії.- Луцьк, 1998; Лозко Г. Українське язичництво.- К., 1994; Лобовик Б. Вірування давніх українців та їх пращурів.- К., 1996; Дохристиянські вірування. Прийняття християнства (за ред. Б.Лобовика). Історія релігій в Україні. Том. I.- К., 1996 та ін..

²⁰ Огієнко І. Українська Церква.- К., 1993.

духовенства, анексію церковних земель, власності тощо, патріот-митрополит своєю невеличкою книжечкою повернув багатьом українцям почуття власної гідності, причетності до великої і давньої культури. Це стимулювало появу тисячі розвідок з історії православ'я в Україні, про що докладно йдеться у спеціальному розділі цього колективного дослідження.

Не менш успішно почала вивчатися історія Греко-Католицької Церкви (М.Гайковський, О.Недавня, І.Паславський, П.Яроцький) і протестантських напрямків (В.Єленський, В.Любашенко, Ю.Решетніков, П.Яроцький) в Україні, чому також присвячені відповідні параграфи цієї розвідки. Наш інтерес до згаданих прізвищ та праць пов'язаний з тим, що вперше історія церков подавалася не вузько - як історія постанов окремих громад, єпархій або біографії їх духовних опікунів, а в широкому контексті - як процес інституалізації сукупного духовного досвіду українців, інших народів, які здавна проживали на українських теренах.

Особлива роль в актуалізації етнорелігійних проблем належить Відділенню релігієзнавства ІФ НАНУ, про яке вже згадувалося вище. Початок 90-х м.ст. - це період, коли ця інституція прагнула концептуально визначитися щодо об'єкту свого дослідження, його предметного поля, а головне – щодо наукових і методологічних засад. Аналізуючи тепер хронологію і тематику наукової продукції Відділення²¹, назви планових і позапланових тем, які за ці 15 років виконував колектив академічної інституції²², чітко проглядаються його

²¹ Див. додаток до цього видання «Список наукових праць ВР ІФ НАНУ (1991-2006)».

²² Методологічні принципи і категоріальний апарат релігієзнавства; Історія православної церкви в Україні; Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози; Феномен релігії: природа, сутність, функціональність; Особливості і віхи історії Українського християнства; Релігійна діяльність в контексті суспільних процесів; Феномен релігії: історіософське осмислення; Релігійний чинник в контексті етносоціальних і політичних процесів в Україні; Міжконфесійні і внутрішньоконфесійні конфлікти: стан, причини і тенденції; Нові релігійні течії та культу в період соціально-економічної кризи посткомуністичного суспільства в Україні; Історія євангельсько-баптистського руху в Україні; Співвідношення національного і релігійного (контекст історії і культури українського народу); Свобода релігії в країнах постсоціалістичного простору; Трансформація релігійної духовності за умов модерну і постмодерну; Тенденції розвитку релігії і релігійності в українському суспільстві; Релігійний фактор в контексті політичного життя і духовних трансформацій українського суспільства: історія, стан, перспективи; Релігія в контексті глобалізаційних процесів сучасності; Проблема співвідношення релігійного і національного

наукові преференції. Навряд чи вдасться уникнути повторів і дублювань із іншими розділами даного дослідження, але очевидно, що поруч із загальнотеоретичними проблемами тема нації і релігії стала однією з провідних в наукових пошуках Відділення. Це було пов'язане не тільки із науковими інтересами співробітників, які усвідомлювали брак досліджень з питань нації і релігії, не тільки із потребою адекватних відповідей на соціальний запит суспільства, яке конфесійно і етнічно неоднорідне, а тому несе в собі постійний заряд протистоянь і конфліктів, але й з особистісними світоглядними переконаннями вчених-релігієзнавців Відділення, чия позиція солідарно окреслена як патріотична, що базується на глибокому знанні дійсної історії християнства в Україні, постання українських церков, розумінні причин і наслідків духовних трансформацій в житті особи і народу.

Важко переоцінити роль колективної монографії «Релігія в духовному житті українського народу»²³ в утвердженні нових методологічних підходів в релігієзнавстві, яка тривалий час була своєрідним маніфестом Відділення. Праця продемонструвала наукові та ідейні пріоритети її авторів, визначила напрямки розгортання наступних пошуків. Це, *в першу чергу*, зацікавленість відомими постатями в історії українського народу, які вплинули на його духовний розвиток. Чи не першим в поле зору дослідників Відділення попав митрополит Іван Огієнко, якому була присвячена книжка із серії «Духовні діячі України»²⁴. Тут же вийшла монографія про митрополита Ростовського Дмитрія Туптала²⁵. До 400-літнього ювілею з дня народження Київського митрополита Петра Могили видано декілька збірок²⁶. Особливої щасливої науково-дослідницької долі зазнали митрополит Іларіон (Іван Огієнко)²⁷ і діяч автокефального руху Арсен Річинський²⁸.

чинників у суспільному житті України; Міжконфесійні відносини в умовах суспільної трансформації в Україні; Іслам в контексті українського соціуму.

²³ Релігія в духовному житті українського народу. За ред. А.Колодного.- К., 1994.

²⁴ Колодний А., Кирюшко М., Филипович Л. Митрополит Іларіон (Огієнко).- Львів, 1993.

²⁵ Климов В. Святитель Димитрій (Данило Туптало) – Львів, 1996.

²⁶ Феномен Петра Могили. За ред. В.Климова.- К., 1996; Петро Могила і сучасність. Збірка.- К., 1996; Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Наук. збірка. За ред. А.Колодного і В.Климова.- К., 1997.

²⁷ Огієнківські читання. Наук. збірник.- К., 1997;

²⁸ Арсен Річинський – ідеолог Українського Православ'я. Наук. збірник.- К.- Тернопіль, 1998; Духовність – народові (до 110-річчя А.Річинського). Наук. збірник. За ред. А.Колодного і А.Гудими.- К., 2002.

Щойно надрукована ще одна збірка наукових праць, присвячених А.Річинському²⁹.

Продовженням інтересу до постатей етнорелігійного руху стала серія «Мислителі української діаспори», в якій за ініціативою А.Колодного вийшло чотири книги³⁰, будучи фактично народженими його редакторським даром. Підготовка до друку текстів, форматування окремих розрізнених статей авторів в цілісну працю, видання і презентація цих книжок надзвичайно збагатили як самих укладачів, так і авторів цих вибраних творів. Це – дивовижний персональний досвід, значення якого ще не до кінця усвідомлений. Активно функціонуючи в науковому полі, ці видання надають можливість зрозуміти роль діаспорних церков в долі українців на чужині, побачити себе і свою власну історію іншими очима, по-новому усвідомити і переосмислити роль релігії в житті народу. На основі таких перших зацікавлень персоналіями з часом формується цілий напрямок в релігієзнавстві - історія етнології релігії.

Історія української етнології релігії достатньо молода наукова галузь, хоча частково вона представлена в дослідженнях тих вчених, які зверталися до етнорелігійної проблематики і не змогли обійти науковий доробок з цих питань своїх попередників (С.І.Здіорук, А.М.Колодний, Л.О.Филипович, О.Н.Саган, П.М.Кралюк, О.В. і Л.Й. Кондратики, Б.І.Яськів та інші). Не можемо не згадати тут книгу О.Реєнта і О.Лисенка “Українська національна ідея і християнство” (К., 1997), в якій автори, аналізуючи взаємозв’язок націоналістичної теорії та християнства, відшукали явну невідповідність ідеології націоналізму з рядом християнських положень. Ініціюючи звернення до спадщини таких теоретиків і практиків національного руху, як О.Лотоцький, І.Огієнко, А.Шептицький, що прислужилися як її релігійному, так і національному розвитку, автори пропонують включити до історії науки нові імена (С.Рудницький, М.Міхновський, Д.Донцов)³¹.

²⁹ Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. За ред. А.Колодного, А.Гудими.- Українське релігієзнавство.- К., 2007. - №41.

³⁰ Олексюк В. Християнські основи української філософії. За ред. А.Колодного.- К., 1996; Музичка І. Християнство в житті особи і народу. За ред. А.Колодного.- К., 1999; Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. За ред. А.Колодного і О.Сагана.- Тернопіль, 2000; Тернопіль, 2002; Шевців І. Християнська Україна. За ред. А.Колодного.- К., 2003; Ярмусь Ст. Досвід віри українця. За ред. А.Колодного.- К., 2002.

³¹ Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. - К., 1997. -

Поступово історія вітчизняної етнології релігії вимальовується все чіткіше. Так, А.Глушак і Н.Наумова аналізує києворуський період постання етнічної свідомості, П.Кралюк, М.Кашуба, В.Любашенко, В.Шевченко зосереджуються на доленосних XVI-XVII ст., які докорінно змінили релігійну карту України, Л.Филипович і А.Колодний зацікавилися діячами XIX ст., О. і Л.Кондратики - постатями XX століття (М.Грушевський, В.Липинський), З.Тіменик, К.Недзельський докладно вивчають спадщину І.Огієнка, А.Васьків – А.Шептицького. Всі автори знаходять себе в цьому дослідницькому полі, висновуючи, що українські мислителі плідно вивчали не лише власну ідею нації, а й визнавали особливості культури і світової ролі різних націй. Цей напрямок ще не вичерпав себе, про що свідчить постійне звертання молодих дослідників до вже знаних і зовсім невідомих постатей української етнорелігійної історії.

По-друге, релігійна духовність як новий для пострадянських дослідників феномен, який досі існував лише в полі його ніщивної критики, набула іншого статусу – статусу дійсного, а не уявного як неіснуючого або небажано існуючого явища. Релігійна духовність від 1994 року стала метою-ядром всіх, навіть чисто історичних досліджень. Вдалою спробою визначитися стосовно суті, виявів, історичних презентантів релігійної духовності стала спільна книга А.Колодного і Л.Филипович³², яка спровокувала багато інших авторів звернутися до розгляду цього сегменту національної історії.

Нарешті, базові зацікавлення ВР ІФ НАНУ до релігійної духовності конкретизувалися в поглибленому вивченні та історіософському аналізі процесу християнізації українського народу, тих трансформацій, яких зазнавала релігійно-суспільна сфера України в результаті глобальних та локальних викликів різних історичних епох. Такий панорамний підхід вперше був продемонстрований при підготовці і проведенні колоквиуму з наступним виданням його матеріалів невеличкою збіркою «Етнос і релігія»³³, після чого, власне, й розпочалося регулярне дослідження історичного та актуального взаємозв'язку релігії і нації. Заявлені наукові пріоритети реалізовувалися в низці конференцій, які пройшли в Києві та регіонах України. Зокрема, Тернопільська конференція завершилася виданням збірника «Християнство і

С.75-109.

³² Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан.- Львів, 1996.

³³ Етнос і релігія. Збірник. За ред. А.Колодного.- К., 1998.

національна ідея» (1999)³⁴. В цей же період виходять монографії І.Богачевської і О.Сагана³⁵, які тематично продовжують зосередженість на темі релігія і нація, конкретизуючи її на матеріалах українського православ'я.

Узагальненою для вітчизняної науки стала монографія Л.Филипович «Етнологія релігії»³⁶, яка не тільки підвела певні підсумки, але й визначила проблеми подальшого дослідження. Власне це й стало поштовхом для виконання Відділенням релігієзнавства у 2003-2005 рр. планової теми «Проблема співвідношення релігійного і національного чинника у суспільному житті України (історичний і сучасний контекст)». Навколо виконавців цієї теми утворилося своєрідне дискусійне середовище із числа колег, які дотичні до українських студій релігії та етносу. Ці дискусії стали плідними для всіх її учасників, оскільки зніщували появу декількох знакових книжок³⁷. Підводячи підсумки академічного дослідження, його учасники розглядають співвідношення релігії і нації як складний і суперечливий процес взаємодії і взаємовпливів релігії і нації, в результаті якого формується історично і функціонує багатовекторно етноконфесійна свідомість, етноконфесійні інституції та відносини, які сприяють кристалізації специфічної культурної ідентичності українського народу, кожний представник якого через свій релігійний вибір і свідомо обрану належність до певного етносу вписується або не вписується в соціальну реальність багатоетнічного і полірелігійного світу.

Нарешті заключним акордом в 15-річне дослідження означених проблем стала колективна монографія ВР ІФ НАНУ «Релігія і нація в суспільному житті України і світу»³⁸, яка в 2006 році вийшла друком у

³⁴ Християнство і національна ідея. Наук. збірник. За ред. А.Колодного і А.Гудими.- К.-Т., 1999.

³⁵ Богачевская И. Язык религии в контексте национального самосознания.- К., 1999; Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект.- К., 2001.

³⁶ Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення.- К., 2000.

³⁷ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні.- К., 2003; Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан.- К., 2004; Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія.- Львів, 2005; Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. - К., 2005; Кондратик Л., Кондратик О. „Українське християнство” Михайла Грушевського. Монографія. - Луцьк, 2006.

³⁸ Релігія і нація в суспільному житті України і світу. За ред.. Л.О.Филипович.- К.: Наукова думка, 2006.

видавництві «Наукова думка», ставши помітною подією в науковому житті України. Розгляд проблеми нації і релігії та їх взаємозв'язку змістовно збагатили щорічники «Релігійна свобода», які тільки в 2003-2005 рр. надрукували біля 50 матеріалів на цю тему³⁹. Крім того, було опубліковано чимало статей виконавцями планової теми, які підвели підсумки науковим зацікавленням невеличкого колективу⁴⁰, але тільки

³⁹ Сленський В. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна; Здіорук С. Проблеми оптимізації релігійної свободи і національної ідентичності в Україні; Колодний А. Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст; Недавня О. „Свобода в релігії” та потенціал християнських Церков у вихованні українців; Павленко П. Утопія єдиного християнства і конвергенції в християнстві; Филипович Л. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності // Науковий щорічник „Релігійна свобода”. - К., 2003. - №6; Бабій М. Проблеми свободи релігії в контексті релігійного багатоманіття України; Здіорук С. Українські суспільно-релігійні відносини в умовах трансформації і глобалізації; Климов В. Місце церкви в системі суспільних інституцій сучасної України; Кулагіна Г. Релігійна та етнічна ідентичності за умов релігійної свободи України; Недавня О. “Нетрадиційний” вибір традиційних конфесій в умовах свободи віровизнать; Павленко П. Неохристиянський рух в Україні: погляд через призму свободи релігіїв'яву та національної само ідентичності; Саган О. Православне розуміння екуменізму; Филипович Л. Американізація релігійного життя України як прояв трансформаційних процесів глобалізованого світу; Яроцький П. Церква в умовах секулярного гуманізму і євроінтергації // Науковий щорічник „Релігійна свобода”. - К., 2004. - №8; Саган О., Павленко П. Місіонерство і національний фактор в Україні; Филипович Л. Неохристиянська релігійність в умовах конфлікту ідентичностей // Науковий щорічник „Релігійна свобода”. - К., 2005. - №9; Кулагіна Г.М. Культурно-обрядовий синкретизм у Православ'ї України; Яроцький П.Л. Етноконфесійна самобутність і сакральна самоцінність східного обряду // Київська традиція і східний обряд в українському християнстві /За ред. А.Гудими та А.Колодного. - Тернопіль-К., 2004; Здіорук С. Релігійний чинник в процесі національної консолідації України; Климов В. Формування і особливості української моделі державно-церковних відносин; Колодний А., Филипович Л. Релігія в контексті національного відродження; Яроцький П. Католицизм на українських землях // Релігія і церква років незалежності України. Історії релігії в Україні. 10 том.- К.-Дрогобич, 2003 та ін.

⁴⁰ Сленський В. Нація і релігія: Україна // Людина і світ.- 2003. - № 6; Він же. Релігія і нація: Православ'я та український націоналізм // Науковий вісник ЧНУ. Вип. 242-243. Філософія.- Ч., 2005; Здіорук С.І. Реалії і перспективи духовної консолідації української нації // Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива.- К.: НАУ, 2004; Він же. Релігійно-духовні цінності як чинник консолідації Української нації // Релігійна панорама.- 2004. - № 6; Климов В.В. Уніфікація і денационалізація православ'я в Україні (18-19 ст.)// Переяслав 1654 і Українська православна церква.- Тернопіль, 2003; Він же.

етапні, оскільки, на їх думку, розвиток етнорелігійних систем і відносин триває, продукуючи нові форми взаємозв'язку нації і релігії. Тому «перспектива їх осмислення та прогнозування подальшого майбутнього цих феноменів завжди буде актуальною»⁴¹.

Трансформація державно-церковних відносин у незалежній Україні // Християнство доби постмодерну.- К., 2005; Кулагіна Г.М. Религиозная и этническая идентичности в условиях религиозной свободы // Наука и культура России.- Самара, 2005; Вона ж. Релігійна духовність та її сучасні конструкти // Християнство доби постмодерну.- К., 2005; Недавня О.В. Нова «націєідентифікація» українців в сучасній РКЦ // Історія релігій в Україні. Наук.зб. Львів, 2003; Вона ж. Кореляція релігійно-духовних орієнтацій та суспільно-політичних й культурних уподобань українців: 1654 рік як етап у світлі його спадку // Переяслав (1654) в історії Української Церкви. Наук.збірн. Тернопіль, 2003; Вона ж. Релігійно-духовні орієнтації та суспільно-політичні й культурні уподобання українців: взаємозв'язок і взаємообумовленість в сьогоденні // Науковий вісник Чернівецького ун-ту.- Ч., 2004; Павленко П.Ю. Неохристиянство в національно-культурних вимірах сучасної України // Науковий вісник ЧНУ. Вип 240-241. Філософія.- Чернівці, 2005; Він же. Погляд на неохристиянство через національне: сучасний український контекст // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.- Львів, 2005. Кн.1; Саган О.Н. Православ'я й іслам: до проблеми міжконфесійного діалогу в Україні // Українське релігієзнавство.- К., 2004.- № 31-32; Він же. Православна ортодоксія у світі релігійного постмодерну // Українське релігієзнавство.- К., 2005.- № 35; Филипович Л. Вітчизняне осмислення релігії як духовної основи національного буття // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Соціально-гуманітарні науки.- Чернівці: Рута, 2004; Вона ж. Викили Помаранчевої революції для нехристиянських релігій в Україні // Релігійна панорама.- 2004. - №12; Яроцький П.Л. Київське християнство: історичні уроки, сучасні рефлексії // Переяслав (1654) в історії Української Церкви. Науковий збірник.- Київ-Тернопіль, 2003;Він же. Місіонерство як основний засіб поширення протестантизму // Експорт релігії, трансляція віри.- К.:НаУКМА, 2004; Він же. Інституалізація протестантизму як вихід у світ // Християнство доби постмодерну. Українське релігієзнавство.- К., 2005. - №3 (35) та ін.

⁴¹ Релігія і нація в суспільному житті України і світу. - С.264.